

Osudová otázka 21. storočia Sila a slabosť inštitúcií

Ladislav Kováč

Tento text je záverečnou časťou dvojdielnej štúdie „Prírodopis komunizmu“, ktorá vyšla v r. 2002 po anglicky v časopise Central European Political Science Review. Vypustené sú odkazy na literatúru. Pôvodný text nemá medzititulky.

Otázku o normálnosti, ktorá bola postavená v tejto štúdií, možno zodpovedať jednoznačne: komunizmus bol abnormálnym spoločenským systémom. Abnormálnym kultúrne: začal tým, že rozbil tradičné inštitúcie, evolučné produkty európskej (ale aj konfucianskej atď.) kultúry, ktoré v sebe niesli múdrosť, čo sa v nich spontánne akumulovala po stáročia. Týmto aktom komunizmus spustil rozklad spoločnosti a postupný úpadok ľudí až na úroveň primitívnych skupín lovcov a zberačiek v savane. Nedošlo však k paralelnému rozkladu techniky. Moderná technika poskytovala komunistickým politikom a intelektuálom prostriedky, aké nemali náčelníci a šamani v savane: prostriedky masového násillia a teroru a masovej indoktrinácie. Namiesto toho, aby boli vytvorené nové inštitúcie racionálnym postupom, ako zamýšľal projekt komunistickej utópie, samovoľná dynamika systému viedla k vzniku inštitúcií, ktoré mohutnosťou a mohúcnosťou svojej iracionality prekonávali akékoľvek iné inštitúcie minulosti.

Jedinec a inštitúcia

Ako vyplynulo z analýzy predloženej v prvej časti štúdie, menej abnormálny bol komunizmus pokiaľ ide o ľudskú prirodzenosť. Nečudo: základné črty ľudskej prirodzenosti boli formované evolúciou tak, aby umožňovali život jedincov v skupinách, aké existovali v ranných dobách vývoja spoločnosti, v podmienkach savany. Za komunizmu však narážal ľudský jedinec na iracionalitu komunistických inštitúcií a to robilo jeho správanie nekonzistentným a v podstate iracionálnym. Takéto správanie bolo však postupne stabilizované podmieňovaním. Bude trvať mnoho rokov a niekoľko ľudských generácií, dlho po tom, čo sa iracionálne inštitúcie nahradia tradičnými osvedčenými inštitúciami, kým sa celkom vymaže správanie, ktoré bolo vyformované spevňovaním za abnormálnych podmienok.

Môže byť sklamaním, že hlavné poučenie, čo sa dá odvodiť z komplexnej analýzy komunizmu, je jednoduché: ľudstvo musí zabrániť zrodu a formovaniu inštitúcií, ktoré by takúto iracionalitu umožňovali. Hanna Arendtová mala vo svojom pohľade na totalitarizmus pravdu, ale len spolovice: zlo nacizmu, a rovnako komunizmu, bolo banálne. Dá sa hovoriť o banalita zla, pokiaľ ide o individuálnych ľudských aktérov. No zlo totalitných inštitúcií **nebolo banálne**. Naopak, ono malo monštrózne, nadľudské rozmery; bolo – vyjadrené náboženským termínom – diabolské. Skúsenosť komunizmu poskytuje presvedčivú podporu pre hypotézu, že mémy a ich agregáty, inštitúcie, sú v podstate nezávislé od ľudských zámerov a mimo ľudskej kontroly, že sú samoaudržujúce, samoorganizujúce a samospevňujúce. Za špecifických okolností môže sa sám od seba vygenerovať kolos, ktorý

slepo a nemilosrdne drtí ľudských jedincov, až kým sa nakoniec sám nerozsype pod ťarchou svojej obľudnej, netvornej podoby.

Ako zabrániť vzniku a ustaveniu sa takýchto inštitúcií? Zrejme musia byť vyhubené v ich počiatočnom štádiu, kým ešte nie sú viac než teoretickými projektmi. Toto konštatovanie nie je normatívne, nepredpisuje, len stipuluje: „ak...tak“. Vo formulácii, čo nasleduje, je to temer tautológia. Ak demokracia, so svojimi princípmi tolerancie a polymorfizmu, má pretrvať, nesmie dopustiť hlásanie doktrín ktoré odmietajú toleranciu a polymorfizmus. Žiaľ, práve v demokracii sa takýmto doktrínam darí ako zvlášť zdatným parazitom. Nasledujúci príklad z československej histórie by mal slúžiť natrvalo ako varovná paradigma.

„Dáme jedenáct špagátů a tři doživotí.“

Keď v parlamente demokratického Československa v roku 1929 poslankyňa Františka Zemínová protestovala proti prejavu komunistického poslanca Klementa Gottwalda, v ktorom vyhlasoval, že komunisti vedú vojnu proti štátu, Gottwald odpovedal s aroganciou (prepis prejavu si možno vyhľadať na internetových adresách:

<http://rudyprapor.webpark.cz/dokumenty/gottwald.htm>, a www.totalita.cz): „*Hovoříte, že porušujeme zákony. My porušujeme a budeme porušovat zákony. My jsme stranou československého proletariátu. Naším nejvyšším revolučním štábem je skutečně Moskva. A my se do Moskvy chodíme učit od ruských bolševiků, jak Vám zakroutit krkem. A vy víte, že ruští bolševici jsou v tom mistři.*“

Napriek takýmto škandalóznym rečiam komunistická strana bola naďalej v Československu legálnou stranou. V roku 1948, po druhej svetovej vojne, komunistická strana zorganizovala štátny prevrat a uzurpovala politickú moc. Klement Gottwald sa stal prezidentom. O dva roky neskôr, v roku 1950, Gottwaldova hrozba sa uskutočnila: strana zinscenovala súdny proces so Zemínovou a ďalšími demokratickými politikmi. Zemínová bola násilím prinútená priznať sa k činom, ktoré nespáchala a bola odsúdená na dvadsať rokov väzenia. Druhá žena v tomto procese, politická kolegyňa Zemínovej, Milada Horáková bola odsúdená k trestu smrti a obesili ju. Táto poprava bola prvá v celej sérii popráv politických protivníkov a musí ostať **trvalým univerzálnym symbolom komunistickej strany** pre celý svet. Čakalo by sa, že prvým zákonným aktom demokratického parlamentu po páde komunizmu by bolo vyhlásenie komunistickej strany za zločineckú organizáciu a jej zákaz. Ako bolo ukázané v štúdiu, nestalo sa tak ani v jednej z postkomunistických krajín. Komunistická strana si udržala legálny status vo vznikajúcej demokracii. Vybudovanie zákonných a inštitucionálnych bariér proti šíreniu doktrín, ktoré v minulosti predviedli svoju kriminálnu povahu, by však zrejme malo byť povinnosťou demokratických politikov.

Intelektuáli pred novou výzvou

Rozdielna je povinnosť demokratických intelektuálov. Najmä tých, čo patria do kategórie vedcov a humanistov. Ľudské skupiny nemajú analógiu imúnneho systému. Naopak, ľudská mýtofilia ich robí náchylných k tomu, aby sa infikovali mémami Jedinej Pravdy a aby sa tejto infekcii vynikajúco darilo. Intelektuáli musia mémový fond zaplňovať s takými mémami, ktoré by s mémami mýtov a utópií súťažili a ich úspešne vytlačali. Je to urgentná úloha, keď si zvážime, ako svet ohrozujú nové totalitné mýty. Preto analýza a diskreditovanie tých ideológií, čo viedli v 20. storočí k etablovaniu totalitných systémov, je naďalej funkciou intelektuálov. No nemenej dôležitou je potreba, aby vytvorené duchovné vákuum zaplňovali alternatívami. Evolučný racionalizmus a evolučný humanizmus sa javia ako logické náhrady za komunistickú ideológiu.

Okrem hrozieb, čo prichádzajú zvonku, výzvou pre demokraciu je ohromujúca rýchlosť vnútorných zmien, ktoré zapríčiňuje rýchlo sa vyvíjajúca technika. Je možné, že sa prekročil prah, za ktorým kapacita ľudstva akomodovať sa na zmeny už nebude dostačujúca. Ešte závažnejšia je skutočnosť, že evolučné inštitúcie spoločnosti nedokážu viac držať krok so stále sa zrýchľujúcim technickým pokrokom. Možno že je už rýchlosť formovania a modifikovania inštitúcií doterajším evolučným spôsobom, cez nekorelované variácie a výber, primará a nie viac adekvátne. Zdá sa, že to platí pre väčšinu inštitúcií – trh, morálku, formy vzdelávania, medzinárodné politické organizácie. Za tohto stavu by mal byť evolučný proces inštitucionálnych prestavieb komplementovaný s dopredu uváženými, racionálnymi zásahmi. Lenže práve nevydarený komunistický experiment je varovaním, akými nebezpečnými a iracionálnymi sa môžu stať dopredu vyšpekulované inštitúcie. Aj keby ich projekty vznikali z najlepších úmyslov. Od pádu komunizmu ľudské poznanie prírody dramaticky narástlo a naďalej prudko rastie, zatiaľ čo naša znalosť spoločnosti, a teda samotných princípov ako inštitúcie vznikajú a fungujú, ostala ohromujúco malá. Trhlina, ktorá oddeľuje prírodné a kultúrne vedy, sa ešte zväčšila.

Je to jedinečné, zložité, znepokojujúce štádium ľudskej evolúcie. Pokročí ľudstvo dostatočne rýchlo v poznaní ľudskej prirodzenosti a v poznaní spoločnosti, aby bolo schopné kontrolovať a riadiť svoje vlastné inštitúcie? Toto je možno osudová otázka 21. storočia.